

IDZI PANIC

„Iste sunt ville circa...”

Z badań nad Liber foundationis episcopatus Wratislaviensis

Wśród wielu niedostatecznie rozpoznanych zagadnień dotyczących dziejów Górnego Śląska¹ w średniowieczu wymienić należy proces formowania się organizacji kościelnej na tym terenie. Wprawdzie dzięki badaniom wielu uczonych znamy najważniejsze zasady kształtowania się ram organizacyjnych lokalnego Kościoła, zarówno diecezjalnego², jak i zakonnego³, niemniej

¹ Przypomnijmy, że termin „Górny Śląsk” na oznaczenie większości terytorium, które do schyłku XIII wieku stanowiło podstawę władztwa księcia Władysława Opolskiego, w źródłach zaś ówczesnych występowało pod nazwą księstwa opolskiego, pojawił się dopiero w XV wieku. Por. W. Semkowicz: *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*. W: *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*. T. I. Red. S. Kutrzeba. Kraków 1933, s. 22 i n.; J. Wyrozumski: *Przebieg księstwa cieszyńskiego pod panowaniem czeskim*. „Pamiętnik Cieszyński” 1993, T. 7, s. 80 i nn.; I. Panic: *Suwerenność skarbową książąt górnośląskich w średniowieczu*. „Pamiętnik Cieszyński” 1992, T. 4, s. 5–22.

² Por. na przykład syntezę T. Silnicki: *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*. Warszawa 1953; K. Dola: *Dzieje Kościoła na Śląsku*. Cz. 1: *Średniowiecze*. Opole 1996. Jeśli chodzi o publikacje dotyczące zagadnień szczegółowych, syntetyzujących jednak naszą wiedzę na określony temat, wymienimy w tym miejscu przykładowo kilka prac traktujących o wybranych wspólnotach zakonnych, działających na Śląsku w średniowieczu: H. Gröger: *Die schlesischen Mönchklöster, ihre Siedlungs- und Seelsorgeanstaltigkeit*. In: *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*. T. 47–48: 1989–1990, s. 272 i nn.; K. Dola: *Zakon joannitów na Śląsku do połowy XIV wieku*. „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 1973, T. 3, s. 55 i nn.; T. Szafrański: *Klasztory franciszkańskie na Śląsku w XIII w. i ich przynależność organizacyjna*. „Roczniki Humanistyczne KUL” 1958, T. 7, s. 151 i nn. Dodajmy, iż bardzo bogata jest literatura odnosząca się do dziejów wspólnot klasztornych, a także do wybranych problemów z życia religijnego Śląska w owym czasie, por. *Tysiącletnie dziedzictwo kulturowe diecezji wrocławskiej*. Red. A. Barciak. Katowice 2000. W tekstach zamieszczonych w wymienionej publikacji, znajdziemy odwołania do dalszej literatury.

³ Por. między innymi S. Pierzchałanka-Jeskowa: *Dzieje klasztoru w Czarnowądzie na Śląsku w wiekach średnich*. „Roczniki Historyczne” 1828, T. 4; S. Rybandt: *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*. Wrocław 1977, *passim*.

jednak w dalszym ciągu zbyt mało wiemy na przykład na temat genezy oraz etapów kształtowania się struktur organizacyjnych Kościoła (mamy tutaj na uwadze formowanie się lokalnej sieci parafialnej)⁴, wielkości własności kościelnej, szczególnie zaś parafialnej, a także różnorodnych kwestii odnoszących się do życia religijnego mieszkańców⁵.

Spośród wielu przyczyn tego stanu rzeczy za istotną uznajemy niedostatek badań źródłowych dziejów Kościoła na Górnym Śląsku, zarówno w średniowieczu, jak i w czasach nowożytnych (do czasów pruskich). Badania te pozwoliłyby określić, jaki zasób informacyjny zawiera interesująca nas kategoria przekazów. Jednym z podstawowych źródeł do badań nad omawianym zagadnieniem, w tym przede wszystkim nad kształtowaniem się miejscowej organizacji parafialnej, jest — jeśli chodzi o wczesne średniowiecze — *Księga uposażeń biskupstwa wrocławskiego*⁶, spisana najpewniej w początkach XIV wieku⁷: przekaz ten, dodajmy, posiada również bezcenną wartość dla badań procesów osadniczych, które zachodziły na tym terenie na przełomie XIII i XIV stulecia. Pomimo pierwszorzędного znaczenia tego przekazu nie oczekiwał się on jednak odrębnej analizy źródłowej, toteż postanowiliśmy pośrednio wypełnić tę lukę, rozpatrując niektóre problemy, z jakimi styka się badacz w trakcie pracy z omawianym źródłem, jak na przykład kwestię przydatności *Liber foundationis*... w ustaleniu rzeczywistej liczby osad na Górnym Śląsku na przełomie XIII i XIV wieku⁸.

⁴ Pewną próbę syntezy zawierają publikacje K. Maroń: *Rozwój sieci parafialnej w diecezji katowickiej aż do końca XV w.* „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1969, T. 2, s. 101 i nn.; H. Neuling: *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*. Breslau 1902. Nie zostały one jednak poprzedzone w dostatecznym stopniu badaniami szczegółowymi, toteż w obliczu aktualnych wymogów badawczych ustalenia wspomnianych autorów, jakkolwiek bez wątpienia cenne, nie są w pełni zadowalające. Przygotowaliśmy w ostatnim czasie monograficzne opracowanie rozwoju organizacji parafialnej na dawnym Górnym Śląsku, poprzedzając je serią publikacji szczegółowych. Por. np. I. Panic: *Organizacja parafialna w dekanacie gliwickim w średniowieczu*. „Zeszyty Gliwickie”. R. 2000; Idem: *Żory we wczesnym średniowieczu. Z badań nad historią miasta*. Żory 2000, s. 137—144; por. też K. Doła: *Problemy kościelno-duszpasterskie w diecezji wrocławskiej w XV w.* „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1986, z. 4, s. 517 i nn.

⁵ W tej kwestii najbardziej znaczące osiągnięcia odnotował J. Drabina, który w formie syntetycznej przedstawił swoje badania w publikacjach poświęconych dziejom miast śląskich w średniowieczu, por. J. Drabina: *Miasta śląskie w średniowieczu*. Katowice 1987; Idem: *Życie codzienne w miastach śląskich XIV i XV w.* Wrocław 1998 (tamże dalsza literatura).

⁶ *Liber foundationis episcopatus Wratislaviensis*. Hrsg. H. Markgraf, J. W. Schulte. In: *Codex diplomaticus Silesiae*. T. 14. Breslau 1889.

⁷ Jako umowną datę spisania tego źródła podaje się na ogół rok 1305. Jak zauważył jego wydawca, pomocny w określeniu datacji *Liber foundationis*... może być fakt, że jeśli chodzi o miejscowości znajdujące się w pieczy archidiacona opolskiego, nie znajdujemy w nim osad znanych nam z dyplomów czternastowiecznych, por. *Liber foundationis*..., s. 91, uwaga 1.

⁸ Por. I. Panic: *Historia osadnictwa w księstwie opolskim we wczesnym średniowieczu*. Katowice 1992, *passim*; Idem: *Sucha utraque. Z badań nad „Liber foundationis episcopatus*

Nieco miejsca poświęcił temu źródłu Jerzy Horwat⁹, niemniej uwagi autora są obciążone rażącymi błędami merytorycznymi lub nadinterpretacją źródeł. Czytamy na przykład, iż „przed 1280 r. [...] archidiakoniat opolski dzielił się na 11 dekanatów”. Podstawowym nieporozumieniem jest tutaj zastosowanie terminu „dekanat”. Należy zauważyć, że w średniowieczu w odniesieniu do lokalnej organizacji kościelnej Górnego Śląska nie używano tego pojęcia, lecz stosowano termin „archiprezbiterat”¹⁰, natomiast nazwa „dekanat” pojawia się na tym terenie dopiero w czasach reformacji i kontrreformacji¹¹. Nie wiemy, jak autor uzasadni stwierdzenie, że „dekanat kozielski rozpadł się na dekanat kozielski i drugi z siedzibą w Głogówku” — podkreślmy wyraźnie, iż tego rodzaju sugestii nie znajdziemy w żadnym z ówczesnych przekazów źródłowych¹².

Jednym z nierozstrzygniętych problemów, z którymi styka się badacz studiując *Liber fundationis...*, jest kwestia zależności pomiędzy zamieszczonym w niej wykazem miejscowości zobowiązanych do uiszczania dziesięcin na rzecz biskupów wrocławskich a układem terytorialnym dawnego księstwa opolskiego sprzed jego podziału po śmierci księcia Władysława opolskiego w końcu 1281 lub w początkach 1282 roku. Już bowiem pobieżna lektura tego przekazu pozwala stwierdzić, iż pisarz biskupi pogrupował spisane przez siebie miejscowości w pewne zespoły. Na pierwszy rzut oka może się nawet pojawić sugestia, iż w zestawieniu tym znajdziemy zapowiedź zasięgu terytorialnego przyszłych archiprezbiteratów. Odpowiedź na to pytanie może być przydatna w określeniu związku pomiędzy miejscową, zanikającą zresztą w owym czasie organizacją kasztelańską a powstałą w tym mniej więcej czasie, względnie też niewiele później (być może w latach dwudziestych XIV wieku), siecią archiprezbiteratów¹³ na Górnym Śląsku. Chodzi o to, czy władze kościelne biskup-

Wratislaviensis”. W: *Memoriae amici et magistri. Studia historyczne poświęcone pamięci Profesora Wacława Korty (1919–1999)*. Wrocław 2001, s. 265 i nn.

⁹ J. Horwat: *Księstwo bytomskie. Jego podziały do końca XV wieku*. Gliwice 1993, s. 229–230.

¹⁰ *Monumenta Poloniae Vaticana*. T. 1. Wyd. J. Ptaśnik. Kraków 1913, s. 366; *Regesten zur Schlesischen Geschichte. 1334–1337*. Wyd. C. Grünhagen, K. Wutke. In: *Codex diplomaticus Silesiae*. T. 29. Breslau 1903, s. 37; *Registrum denarii sancti Petri in archidiaconatu Opoliensi sub anno domini MCCCCXLVII per dominum Nicolaum Wolff*. Edidit H. Markgraf. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” 1893, T. 27, s. 361 i nn. Terminu „dekanat” można by używać gdyby wcześniej zamieszczono informację, iż traktuje się go wyłącznie jako substytut nazwy „archiprezbiterat”, celem urozmaicenia tekstu.

¹¹ *Visitationsberichte der Diözese Breslau*. T. 4: *Archidiakoniat Oppeln*. Wyd. J. Jungnitz. Breslau 1904, *passim*.

¹² J. Horwat: *Księstwo bytomskie...*

¹³ W omawianym przez nas okresie termin „archiprezbiterat” był używany na Śląsku na określenie kościelnej jednostki administracyjnej, znanej w innych regionach wczesnośrednio-

stwa wrocławskiego, budując zręby organizacyjne lokalnego Kościoła, nawiązały do dotychczasowych świeckich struktur terytorialnych, takich jak kasztelanie, względnie opola, czy też tworząc je, kierowały się własnymi kryteriami.

Rozpatrując podniesione zagadnienie, podamy na początek liczbę archiprezbiteratów, jakie zostały utworzone w archidiakonacie opolskim w XIV stuleciu, następnie zestawimy je z liczbą kasztelanii, dokonując zarazem weryfikacji związku pomiędzy okręgiem kasztelańskim a archiprezbiteratami, a następnie podejmiemy próbę skonfrontowania tych zależności z okręgami terytorialnymi, wzmiankowanymi w *Księdze uposażeń biskupstwa wrocławskiego*.

Zanim przejdziemy do analizy problemu, przypomnijmy, iż jeśli chodzi o przynależność kościelną, księstwo opolskie wchodziło w skład diecezji wrocławskiej¹⁴. Dla usprawnienia posługi duszpasterskiej i jurysdykcji kościelnej nad powierzoną sobie trzodą oraz jej duszpasterzami biskupi wrocławscy podzielili ostatecznie swoje biskupstwo na 4 mniejsze jednostki organizacyjne, zwane archidiakonatami. Siedzibą jednego z nich było Opole¹⁵. Na czele archidiakonatów stali archidiakonowie, którzy pełnili funkcję wizytatorów biskupich w powierzonych im częściach diecezji¹⁶. Mniejszą jednostką organizacyjną Kościoła wrocławskiego w średniowieczu stanowiły archiprezbiteraty, obejmujące w pierwszej połowie XIV wieku od kilku do kilkunastu parafii. Ich liczba w kolejnych latach wzrastała w miarę rozwoju sieci parafialnej. Przypomnijmy, że na pozostałych ziemiach polskich odpowiednikiem archiprezbiteratów były dekanaty.

Jeśli chodzi o liczbę archiprezbiteratów w archidiakonacie opolskim, wiemy, że w latach dwudziestych XIV wieku, a więc w niewiele lat po spisaniu *Liber foundationis...*, w jego skład wchodziło 12 wspomnianych już tego typu okręgów kościelnych: archiprezbiterat Białej, cieszyński, gliwicki, głogówecki, kozielski, niemodliński, Olesna, raciborski, strzelecki, toszecki, Ujazdu oraz

wiecznej Polski pod nazwą „dekanat”. Pod taką też nazwą występował w źródłach. Nazwa „dekanat” ujawniła się tutaj dopiero później, szczególnie w okresie poreformacyjnym, por. *Acta visitationis episcopatus Wratislaviensis ab anno 1717. Decanatus: tessinensis, fraystadiensis, fridencensis, vladislaviensis et bilicensis*. Edidit et curavit I. Panic. Transtulerunt B. Banot-Sowa et I. Panic. Cieszyn 1994.

¹⁴ Przypomnijmy, iż sporą część Władysławowego księstwa obejmowały tereny, które — jeśli chodzi o przynależność kościelną — wchodziły w skład biskupstwa wrocławskiego.

¹⁵ Siedziby pozostałych archidiakonów znajdowały się we Wrocławiu, Legnicy i Głogowie, por. K. Dola: *Dzieje Kościoła na Śląsku. Cz. 1: Średniowiecze*. Opole 1996, s. 43—44.

¹⁶ Archidiakon przez archiprezbiterów przekazywał proboszczom zarządzenia biskupa i ewentualnie (o ile akurat miały miejsce) synodów. Przekazywał też oleje święte: krzyżma katechumenów i chorych. Jako wizytator biskupi osądzał postępowanie duchownych, o ile było naganne, a także wiernych, jeśli ich wykroczenia wychodziły poza uprawnienia proboszcza, por. ibidem.

żorski¹⁷. Przypomnijmy, że wymienione archiprezbiteraty były położone w tej części późniejszego Górnego Śląska, która przynależała do władztwa Mieszka Płatonowego¹⁸ po połączeniu księstwa raciborskiego z księstwem opolskim po śmierci księcia opolskiego Jarosława w 1201 roku, natomiast nabytki, które Mieszko Płatonogi zyskał mocą nadania Kazimierza Sprawiedliwego około roku 1177, przynależały do diecezji krakowskiej¹⁹.

„Górnośląską” część księstwa opolskiego współtworzyły kasztelanie: Białej wraz z Głogówkiem, cieszyńska, kozielska, oleska, niemodlińska, opolska, raciborska oraz strzelecka i toszecka²⁰. Swego rodzaju odrębnym regionem był też okręg Ujazdu, który przynależał (jeśli chodzi o jurysdykcję świecką) do biskupów wrocławskich.

Zestawiając listę wymienionych archiprezbiteratów oraz kasztelanii zauważamy między nimi pewne dysproporcje. Pierwsza dotyczy liczby kasztelanii oraz archiprezbiteratów: tych ostatnich jest nieco więcej (odpowiednio 12 do 9) aniżeli okręgów administracyjnych, znajdujących się pod władzą urzędników książęcych. Oznacza to, że lista miejscowości, które były siedzibami urzędników książęcych oraz kościelnych, niekoniecznie pokrywała się z listą archiprezbiteratów, co może sugerować, iż biskupi wrocławscy wyznaczali na siedzibę archiprezbitera również bardziej poślednie miejscowości (miasta) w swojej diecezji, a przynajmniej w archidiakonacie opolskim. Stosowne zestawienie wykazuje jednak, iż tego rodzaju wniosek byłby nieuprawniony, jeśli bowiem nie liczyć archiprezbiteratu żorskiego, oba pozostałe miasta, a więc Gliwice i Głogówek, podniesione do roli „stolicy” archiprezbiteratu odegrały — jako świeckie ośrodki administracyjne — niepoślednią rolę jeszcze w średniowieczu, będąc przez pewien czas siedzibami książąt, od których Piastowie górnośląscy wywodzili swoją tytulaturę. Zrozumiałe staje się też pominięcie Opola jako siedziby archiprezbitera, gdyż miasto to miało zapewnić

¹⁷ Ich wykaz zestawia w swoim sprawozdaniu świętopietrza z 1447 roku wizytator biskupi, Mikołaj Wolff, por. *Registrum denarii sancti Petri...*, s. 361 i nn.

¹⁸ Por. T. Silnicki: *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca XIV wieku*. Wyd. 2. Warszawa 1953, *passim*.

¹⁹ Były to kasztelanie bytomska, oświęcimska, chrzanowska i być może siewierska (jakkolwiek kwestia przynależności politycznej owej kasztelanii w dobie walk o zachowanie senioratu, a następnie pryncypatu, budzi spory, wymaga zatem dalszych badań). Wymienione kasztelanie do około roku 1177 stanowiły, jeszcze od czasów plemiennych, część Małopolski i — po przyjęciu przez Polskę chrztu — jako takie podlegały jurysdykcji biskupów krakowskich. Około 1177 roku weszły one w skład księstwa raciborskiego, przekazane Mieszkowi Płatonogiemu przez księcia Kazimierza Sprawiedliwego, por. J. Rajman: *Kasztelanie górnośląskie w XIII stuleciu. Z problematyki elity władzy i tzw. terytorialności grodów kasztelańskich*. W: „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”. T. 21. Katowice 1996, s. 21—40.

²⁰ Ich omówienie znajdziemy w publikacji I. Panic: *Historia osadnictwa...*, s. 36—133. Listę kasztelanów zestawiał M. Cetwiński: *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*. Wrocław 1982, s. 220—221.

utrzymanie tutejszemu archidiakonowi, odpowiedzialnemu przed biskupem za cały region.

W kontekście przedstawionych spostrzeżeń możemy stwierdzić, że jeśli chodzi o organizację administracyjną biskupstwa wrocławskiego w tej jego części, która była położona w obrębie księstwa opolskiego (późniejszego Górnego Śląska), miejscowi biskupi starali się ją powiązać z organizacją terytorialną księstwa, jaka funkcjonowała tu w czasach panowania księcia Władysława, a po jego podziale po zgonie tego Piasta w końcu 1281 lub w początkach 1282 roku²¹ — z układem terytorialnym nowo powstałych księstw. Zważywszy, że organizacja archiprezbiteracka tworzyła się przynajmniej w kilkanaście lat po podziale księstwa opolskiego na 4 nowe księstwa, możemy stwierdzić, iż zaobserwowana zależność o związku terytorialnym pomiędzy dawnymi kasztelaniami a archiprezbiteratami nie wynikała tylko z poszukiwania przez Kościół opieki władzy świeckiej, lecz raczej była próbą wykorzystania już funkcjonujących więzów wspólnotowych pomiędzy mieszkańcami byłych kasztelanii. Przykład Żor świadczy jednak, że w razie potrzeby zapewnienia miejscowej organizacji parafialnej sprawniejszej łączności pomiędzy proboszczami a archiprezbiterem, w przypadku gdy kasztelania była bardziej rozległa, władze biskupie wychodziły poza ten schemat i niejako dzieliły obszar kasztelanii, tworząc w jej obrębie 2 archiprezbiteraty²². W takiej sytuacji na siedzibę archiprezbitera wybierano nie miejscowość (miasto), która już wtedy w świadomości okolicznych mieszkańców stanowiła określone centrum²³, lecz miasto położone w miarę możliwości najdogodniej po względem połączeń komunikacyjnych i odległości najdalej od niego położonych parafii²⁴. Chodziło o to, by proboszczowie udający się do swojego archiprezbitera mogli w razie potrzeby odbyć podróż w obie strony w ciągu jednego dnia. Gdy działania władz kościelnych zbiegały się z działaniami politycznymi władzy świeckiej, dochodziło do uformowania się kolejnej większej wspólnoty lokalnej, jak w przypadku Gliwic. Gdy natomiast działania organizacyjne władz

²¹ K. Jasiński: *Rodowód Piastów Śląskich*. T. 3: *Piastowie opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*. Wrocław 1977, s. 27—29.

²² Podobnego podziału terytorium byłej kasztelanii — jeśli chodzi o administracyjne potrzeby Kościoła — dokonano w przypadku kasztelanii toszeckiej, z której biskupi wrocławscy wyodrębnili archiprezbiteraty toszecki i gliwicki. W przypadku tego regionu w grę mógł wchodzić jednak nieco prężniejszy rozwój podstawowej struktury organizacyjnej Kościoła, jaką była sieć parafialna.

²³ Mamy tu na myśli Wodzisław, który wkrótce, jeszcze w pierwszej połowie XIV wieku, stał się siedzibą córki Przemysława raciborskiego, księżnej wodzisławskiej, por. K. Jasiński: *Rodowód Piastów Śląskich...*, s. 63.

²⁴ I. Panic: *Ze studiów nad wspólnotami społecznymi Górnego Śląska w średniowieczu. Okolice Rybnika i Wodzisława Śląskiego*. W: *Wspólnota a odrębność regionalna*. T. 1: *Z problematyki tradycji, wartości symbolicznych i ludycznych kultury*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Rybnik 1994, s. 50 i nn.

kościelnych nie były wsparte inicjatywą władzy książęcej, wówczas nowa, rzeczywista wspólnota lokalna (a więc taka, która zaistniała w ludzkiej świadomości) miała dużo mniejszy zasięg i — jak w Żorach — nie obejmowała całego dekanatu, lecz ograniczała się wyłącznie do najbliższych wiosek, współtworzących daną parafię²⁵.

Przyjrzyjmy się teraz, w jaki sposób podobne relacje przedstawiały się w świetle *Liber foundationis*... Wspomnieliśmy, że pisarz biskupi, zestawiając listę miejscowości zobowiązanych do uiszczania dziesięcin na rzecz biskupów wrocławskich, pogrupował je w szereg zespołów. Każdy zespół niejako przypisał do określonego miasta lub miast, co sugeruje, że odgrywały one rolę określonego centrum administracyjnego. Weryfikując tę sugestię, sprawdźmy, które to miasta otwierały listę poszczególnych zespołów. Ich listę skonfrontujemy następnie ze znaną nam już listą kasztelanii, a dokładniej miejscowości, w których w XIII wieku znajdowały się siedziby kasztelanów oraz archiprezbiteratów²⁶.

Wykaz miejscowości, wokół których pisarz biskupi grupował wioski w księstwie opolskim, obejmuje następujące miasta oraz ośrodki wczesnomiejskie: Ujazd²⁷, Strzelce wraz z Toszkiem²⁸, Pyskowice wraz ze Zbrosławicami²⁹, Gliwice³⁰, Opole wespół z Niemodlinem i Krapkowicami³¹, Olesno wraz z Lublińcem³², Ścinawa i Biała [Prudnicka]³³, Głogówek wraz z Koźlem³⁴, Racibórz³⁵, Rybnik wraz z Żorami oraz Wodzisławiem³⁶. Dwa końcowe miasta

²⁵ I. Panic: *Żory we wczesnym średniowieczu*..., s. 137 i nn.

²⁶ Niezależnie od rozpatrywanych kwestii musimy przypomnieć, iż — jeśli chodzi o wioski zamieszczone w omawianym źródle — były to osady w większości nowe, dla których powstała dopiero potrzeba ustalenia wysokości dziesięciny. Osady starsze trafiały do *Liber foundationis*... tylko wówczas, gdy uległ zmianie ich status prawny w zakresie uiszczania dziesięciny, względnie też jej części. Przykładem może być wymienienie w omawianym przekazie starej osady Kazimierz, której założenie przypisuje się słusznie księciu Jarosławowi, por. A. Barciak: *Jarosław — Kazimierz, pierwsza nieudana fundacja cysterska na Górnym Śląsku*. „Nasza Przyszłość” 1994, s. 189 i n. W przypadku Kazimierza w *Liber foundationis*... zapisano: „De omnibus villis, que subscribuntur intelligendum est, quod quantum ad decimas et maldratas dimidie sunt mense episcopalis et alia dimidia pars monachorum de Kazimir...” Por. *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*..., s. 104

²⁷ Ibidem, s. 91.

²⁸ „Iste sunt decime circa Strelicz, Tossez et Wyazd”, ibidem, s. 93.

²⁹ „Iste sunt decime et fertones circa Piscowitz et Sbroslawitz”, ibidem, s. 96.

³⁰ „Iste sunt ville circa Glywitz solventes fertones”, ibidem, s. 96.

³¹ „Iste sunt decime et fertones circa Oppol, Nemodlin alias Falkenberg et Crapcovitz”, ibidem, s. 98.

³² „Iste sunt decime et fertones circa Olesno et Lublyn”, ibidem, s. 101.

³³ „Item circa Stynaviam et Belam alias Czolcz”, ibidem, s. 103.

³⁴ „Iste sunt decime et maldrate circa Glogoviam et Coslam”, ibidem, s. 104.

³⁵ „Iste sunt decime et maldrate circa Ratibor”, ibidem, s. 107.

³⁶ „Iste sunt decime campestris circa Ribnik, Zary et Wlodislaviam”, ibidem, s. 108.

zostały wymienione ponownie nieco dalej³⁷. Listę interesujących nas miejscowości zamyka Cieszyn³⁸.

Analizę związku pomiędzy przytoczonym wykazem a miejscowościami, w których znajdowały siedzibę władze książęce bądź ich przedstawiciele, (kasztelanowie), ułatwia wzmianka w *Liber foundationis...* o „wioskach w ziemi księcia cieszyńskiego”³⁹. Sformułowanie to niewątpliwie nawiązuje do terytorium całego regionu, nie zaś do jego części. Rozwiązanie to może więc sugerować, jak przypuszcza się niekiedy w literaturze przedmiotu, iż konstruując listę miejscowości, kancelaria biskupia kierowała się przede wszystkim obowiązującymi już „świeckimi” podziałami terytorialnymi. Zwróćmy jednak uwagę, że tego typu sformułowania nie zastosowano w odniesieniu do żadnej z pozostałych stolic książęcych późniejszego Górnego Śląska, a więc Opola, Raciborza czy Koźła⁴⁰. Już na tej podstawie można wnosić, iż pisarz biskupi, grupując poszczególne wioski w zespoły w przypadku pozostałych kasztelanii (a tym bardziej księstw) i przypisując je określonym miejscowościom, nie kierował się dotychczasowym „świeckim” układem administracyjnym księstwa opolskiego, nawiązującym zarówno do czasów „kasztelańskich” (a więc do okresu, kiedy księstwo opolskie stanowiło zwartą całość, czyli do lat poprzedzających rok 1281, głównie zaś do okresu panowania Mieszka Otyłego oraz Władysława), jak i do tych, które nastąpiły po powstaniu w miejsce jednolitego księstwa opolskiego czterech nowych księstw. Pomimo to niektórzy badacze, na przykład J. Horwat, sugerują sytuację odwrotną, a mianowicie, iż rzeczzone podziały, zastosowane przez autora *Liber foundationis...* dowodzą funkcjonowania na omawianym terenie ukształtowanych prawnie okręgów, czego najbardziej czytelnym dowodem miałyby być istnienie tutaj między innymi kasztelanii gliwickiej⁴¹, tymczasem jak dotychczas brak jakichkolwiek innych przekazów, które uzasadniałyby tego rodzaju stanowisko.

Analizując uważnie nasze źródło, możemy domniemywać, że wyodrębnienie czy też wyróżnienie tutaj „ziemi księstwa cieszyńskiego” wynikało z faktu, iż jedynie to księstwo powstało na bazie terytorialnej jednej tylko kasztelanii,

³⁷ „Iste sunt ville circa Zary et Wlodislaviam solventes per III-or scotos de manso”, ibidem, s. 109.

³⁸ „Iste sunt ville in terra ducis Tessinens, similiter solventes per IIII-or scotos de manso”, ibidem, s. 110.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Przypomnijmy, iż Bytom, główna obok Koźła siedziba książąt kozielsko-bytomskich, znajdował się na terytorium będącym pod jurysdykcją kościelną biskupów krakowskich, nie zaś wrocławskich.

⁴¹ J. Horwat: *Księstwo bytomskie...*, s. 31; por. między innymi tablica zestawiająca „urzędy w księstwie bytomskim w latach 1222—1355”. Autor wymienia tam kasztelana gliwickiego, zaznaczając pytajnikiem, iż brak przekazów źródłowych, które wspominałyby urzędnika tej rangi, którego siedzibą byłoby Gliwice.

położonej na terytorium podległym administracji kościelnej biskupów wrocławskich. Zarazem wyodrębnienie przez pisarza biskupiego „ziemi księcia cieszyńskiego” — *terrae ducis tessinensis* możemy w takim razie traktować jako zapowiedź utworzenia na terytorium tego księstwa (do niedawna kasztelanii) jednego tylko archiprezbiteratu.

Aby rozstrzygnąć wszystkie wątpliwości, zestawimy wykaz osad, do których odwoływał się autor *Liber fundationis...*, z listą miejscowości, które były wówczas siedzibami władz kasztelańskich (lub książęcych), oraz miastami, którym powierzono rolę stolicy archiprezbiteratu. Dla ułatwienia czytelnikowi śledzenia toku naszych rozważań wykaz ten przedstawimy w formie tabeli. Dodajmy, że miejscowości wyróżnione przez pisarza biskupiego będziemy podawać w analogicznej kolejności, w jakiej zamieszcza je źródło.

Osady, wokół których autor <i>Liber fundationis...</i> grupował poszczególne miejscowości	Miasta — siedziby władzy kasztelańskiej	Archiprezbiteraty w połowie XV wieku
Ujazd	—	Ujazd (a. Ujazdu)
Strzelce wraz z Toszkiem	Strzelce (kasztelania strzelecka) Toszek (kasztelania toszecka)	Strzelce (a. strzelecki) Toszek (a. toszecki)
Pyskowice wraz ze Zbroslawicami	—	—
Gliwice	—	Gliwice (a. gliwicki)
Opole wraz z Niemodlinem i Krapkowicami	Opole (kasztelania opolska) Niemodlin (kasztelania niemodlińska) —	Niemodlin (a. niemodliński) —
Olesno wraz z Lublińcem	Olesno (kasztelania oleska)	Olesno (a. oleski)
Ścinawa i Biała Prudnicka	— Biała (kasztelania Białej)	— Biała (a. Białej)
Głogówek wraz z Kozłem	— Kozłe (kasztelania kozielska)	Głogówek (a. głogówecki); Kozłe (a. kozielski)
Racibórz	Racibórz (kasztelania raciborska)	Racibórz (a. raciborski)
Rybnik wraz z Żorami oraz Wodzisławiem	— — —	— Żory (a. żorski). —
Cieszyn	Cieszyn (kasztelania cieszyńska)	Cieszyn

Zasadnicza uwaga dotyczy podnoszonej już bezpośredniej zależności pomiędzy siedzibami władzy kasztelańskiej a stolicami archiprezbiteratów — zauważmy, iż wszystkie ośrodki władzy kasztelańskiej (w liczbie 9) stały się następnie siedzibami archiprezbiterów.

Musimy podkreślić, że liczba ośrodków kasztelańskich nie jest adekwatna do liczby miejscowości, do których odwoływał się pisarz biskupi, grupując wymieniane przez siebie osady w zespoły osadnicze. Analogicznie zauważyć należy, że liczba miast, które ostatecznie stały się siedzibami archiprezbiteratów, również nie jest identyczna z liczbą omawianych tu osad/centrów z *Liber foundationis...*: tych ostatnich bowiem pisarz biskupi wymienił 20, gdy tymczasem liczba archiprezbiteratów znanych nam z połowy XV wieku wynosiła 12. Jest to dowód, iż tworząc wykaz miejscowości, dla których należało określić wysokość dziesięciny, pisarz biskupi nie kierował się ani podziałem terytorium księstwa na (istniejące przecież) kasztelanie, względnie nowe księstwa, ani tym bardziej na archiprezbiteraty.

Zwracając uwagę na tę ostatnią zależność, podnieśmy jeszcze inną, kapitalną dla oceny związku pomiędzy wykazem z *Liber foundationis...* a strukturą archiprezbiteratów w „górnosląskiej” części księstwa opolskiego okoliczność. Otóż pisarz, konstruując wykaz i odwołując się do miejscowości, które stanowić miały punkt odniesienia dla władz kościelnych, wzmiankuje również takie, które w wiekach średnich nigdy nie tylko nie stały się siedzibami archiprezbiterów, ale nawet nie pretendowały do takiej roli. Mamy tym na myśli między innymi Pyskowice, Zbrosławice, Krapkowice, Lubliniec, Ścinawę, Rybnik oraz Wodzisław. Mało tego, niektóre z tych miast w ogóle nie były brane pod uwagę jako siedziby archiprezbiterów również w czasach nowożytnych, mimo iż nie utraciły praw miejskich, jak na przykład Rybnik⁴².

Wymieniając listę miejscowości centrów, przedstawionych nam przez pisarza *Liber foundationis...*, zwrócimy jeszcze uwagę na okoliczność, iż wszystkie w czasie spisywania *Księgi...* posiadały prawa miejskie⁴³, chociaż niektóre z nich, jak na przykład Zbrosławice⁴⁴, w późniejszych latach (jakkolwiek jeszcze w średniowieczu) utraciły ten przywilej⁴⁵. Sytuacja ta dowodzi, iż w momencie spisywania *Liber foundationis...* struktura archiprezbiteracka w księstwie opolskim (w granicach sprzed 1281 roku) w ogóle jeszcze nie funkcjonowała. Gdyby było inaczej, pisarz biskupi odwoływałby się właśnie do niej, a nie między innymi do osad, które nigdy nie pełniły funkcji siedziby

⁴² Por. I. Panic: *Ze studiów nad wspólnotami społecznymi Górnego Śląska w średniowieczu. Okolice Rybnika i Wodzisławia*. W: *Wspólnota a odrębność regionalna...*, T. 1, s. 36—59.

⁴³ J. Drabina: *Historia miast śląskich w średniowieczu*. Kraków 2000, s. 16—27.

⁴⁴ *Liber foundationis...*, s. 96.

⁴⁵ J. Drabina: *Historia miast śląskich...*, s. 24.

archiprezbitera. Pisarz ów postąpiłby niewątpliwie tak, jak to czyniono w czasie spisywania świętopietrza w niespełna 30 lat później, gdy sieć archiprezbiteratów była już w zasadzie ukształtowana i gdy archiprezbiterzy pilnie dbali, by nic nie uszczupliło podległej im liczby parafii. Oznacza to, że *Księgę uposażeń biskupstwa wrocławskiego* spisano w okresie przejściowym, gdy liczba czynnych parafii była już na tyle duża, że należało grupować je w jakiś sposób, ale zarazem na tyle mała, iż jeszcze nie ujęto ich w ramy organizacyjne, znane pod nazwą archiprezbiteratów.

Na podstawie poczynionych analiz należy odrzucić twierdzenie, iż autor *Liber foundationis...*, zestawiając wykaz miejscowości zobowiązanych do uiszczania dziesięcin na rzecz biskupów wrocławskich, kierował się podziałem tej części diecezji wrocławskiej na archiprezbiteraty. Pisarz biskupi bowiem, konstruując listę tych osad, tworzył swego rodzaju okręgi, opatrywał je jednak określeniem *circa* ('wokół', 'około', 'w pobliżu'). Inaczej mówiąc — z wyjątkiem „ziemi księstwa cieszyńskiego” — nie nawiązywał do znanej nam listy archiprezbiteratów, zarówno tej, którą zestawia Galhard de Carceribus z Cahors, jak i tej, którą znamy dzięki sprawozdaniu Mikołaja Wolffa, ani nawet do prawnie wyodrębnionego terytorium świeckiego, posiadającego określoną władzę, sprawującą zarząd właśnie nad tym terytorium (kasztelania, księstwo). Podkreślmy wyraźnie, że pisarz biskupi podporządkowywał sporządzony przez siebie wykaz osad najbliższym położonym miastom. Dla każdego, kto orientuje się w dbałości Kościoła o przestrzeganie granic kościelnych jednostek administracyjnych, nie ulega najmniejszej wątpliwości, że gdyby na terytorium księstwa opolskiego, w części znajdującej się pod kościelną jurysdykcją biskupów wrocławskich, istniały archiprezbiteraty, wówczas pisarz naszego źródła zestawiłby poszczególne miejscowości w ramach tychże archiprezbiteratów. Konstatacja ta pozwala nam sformułować twierdzenie, iż na przełomie XIII i XIV wieku, a więc w okresie, kiedy spisywano *Liber foundationis...*, organizacja archiprezbiteracka na tym terenie nie była jeszcze w ukształtowana, co najwyżej mogła się ona znajdować w fazie tworzenia.

Zestawienie listy miast lub ośrodków wczesnomiejskich, w których znajdowała się siedziba władz kasztelańskich, z listą miast, które stały się stolicami archiprezbiteratów, wykazuje zbieżność: ta jednak nie znajduje w *Liber foundationis...* bezpośredniego odzwierciedlenia.